

ALTRUIZAM: FILOZOFSKI KORIJENI I PRIMJENA U SOCIOLOGIJI

Ante Akrap – Sanja Stanić – Doris Žuro

Katolički bogoslovni fakultet
Sveučilišta u Splitu
ante.akrap@st.t-com.hr
dzuro@kbf.unist.hr
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
sstanic@ffst.hr

UDK 316.627:17.035.1
<https://doi.org/10.34075/cs.58.4.4>
Prethodno priopćenje
Rad zaprimljen 6/2023

Ne može se uvijek misliti, ali se uvijek može voljeti
(Auguste Comte)

Sažetak

Od zakona dužnosti i sreće u pozitivnoj filozofiji Augustea Comtea pa sve do altruizma kao istinskog zla u filozofiji objektivizma Aynae Rand, koncept altruizma zaokupio je i dalje zaokuplja pažnju istraživača i drugih znanstvenih disciplina. Iako je utemeljitelj sociologije Comte skovao termin altruizam, on je sve do polovine 20. stoljeća bio izvan fokusa socioloških istraživanja. Višestruki su razlozi. Prvenstveno, velike društvene promjene tijekom 19. i 20. stoljeća značajno su odredile smjer razvoja glavnih socioloških teorija s fokusom na strukturalne fenomene i negativne aspekte društva. Drugi važan razlog bile bi određene poteškoće u operacionalizaciji konstrukta altruizma u terminima sociološke znanosti koja je zainteresirana za otkrivanje izvanjskih, društvenih aspekata fenomena. Ovaj rad započinjemo s konceptom altruizma u misli A. Comtea i drugih klasičnih autora. Drugi dio rada posvećen je suvremenom teorijskom određenju i razgraničenju altruizma od drugih oblika prosocijalnih ponašanja. Zatim donosimo prikaz glavnih istraživačkih perspektiva koncepta u sociologiji i drugim znanostima koje se bave pitanjem altruizma. Naposljetku, u zaključku sažeto prikazujemo teorijske doprinose i ukazujemo na moguće razrade altruizma na teorijskoj i istraživačkoj razini.

Ključne riječi: altruizam, pozitivizam, egoizam, prosocijalno ponašanje, empatija

UVOD

Od utemeljenja Comteova altruizma kao moralnog dobra u posljednjoj pozitivnoj fazi razvoja društva koncept *življenja za druge* zaokupio je pozornost niza klasnih teoretičara i suvremenih znanstvenika. Klasični autori, u skladu s Comteovim naukom, prepoznaju postojanje altruističkih i egoističkih karakteristika kod pojedinca. Ono u čemu se ističu razlike kod autora su promišljanja o naravi i društvenoj korisnosti egoističnih interesa pojedinca, primjerice u teorijama A. Smitha i K. Marxa. Potpuno suprotno viđenje altruizma kao istinskog „zla“ nudi teoretičarka Ayne Rand u okviru filozofije objektivizma. Prema A. Rand čovjekova moralna obveza nije žrtvovanje za druge kako bi opravdao svrhu svog postojanja. Najviša moralna vrijednost čovjeka je sebično postizanje vlastite sreće i samoispunjenja uz poštivanje drugih individua i njihovih egoističkih interesa¹. Na tragu njezine filozofije suvremeni zagovornici hipoteze „zloga altruizma“ kritiziraju judeo-kršćansku tradiciju, na kojoj se prema njima zasniva sistemski altruizam koji nastoji kroz društvene institucije i politike promovirati moralni koncept žrtvovanja za druge. Usporedno s navedenim, razvijaju se i drugi filozofski i društveni pokreti, kao što je efektivni altruizam, koji počiva na ideji maksimizacije učinka, tj. korištenja dokaza u razumijevanju najučinkovitijih načina pomaganja drugima.

Poštujući filozofske korijene altruizma kao koncepta, temeljni cilj rada je predočiti čitateljima teorijski okvir altruizma u odabranim klasičnim i suvremenim teorijama. Razloga je nekoliko. Ponajprije, sve do polovine 20. st. u sociologiji je ovaj koncept bio izvan fokusa istraživača, iako je očita njegova povezanost s važnim društvenim konceptima kao što su solidarnost, nejednakost, klase, vrijednosti, siromaštvo, međuljudski odnosi, suradnja, volonterstvo, podrška². Drugi razlog našeg interesa za proučavanje ovog koncepta je istražiti različite teorijske i znanstvene spoznaje o altruizmu u svrhu unaprjeđenja operacionalizacije koncepta za sociološka istraživanja. Naime, iako su određeni psihološki mehanizmi kao što je

¹ I drugi autori kritizirali su ideju altruizma. Jedan od najvećih kritičara altruističkog morala je Max Stirner, koji u djelu *Jedini i njegovo vlasništvo* potvrđuje da je pojedinac jedina stvarnost i jedina vrijednost i stoga sa svijetom treba postupati prema svojim interesima, a ne prema svojim idealima. S druge strane Friedrich Nietzsche (*Uz genealogiju morala*) u kršćanstvu i navješćaju altruizama vidi razlog dekadencije Zapada i pravih vrijednosti. Ne vjeruje u takav oblik ponašanja i drži ga neiskrenim, jer se iza svakog altruističkog čina kriju sebični motivi.

² Roberto Cipriani, *The Other, Altruism and Empathy. Variety of Prosocial Behavior. The American Sociologist* 53 (2022.), 12.

empatija prepoznati kao važan medijator prosocijalnog ponašanja, sociologija je primarno zainteresirana za otkrivanje vanjskih mehanizama i društvenih faktora koji utječu na pojavnost ovih tipova ponašanja. U tom smislu sociologija može i treba biti zainteresirana za otkrivanje društvenih uvjeta koji potiču empatičnost kao jedan od medijatora altruističkog ponašanja.

Iako je koncept altruizma važan za razumijevanje i drugih društvenih fenomena, zanemaren je i u istraživanjima na našim područjima. Ipak, treba napomenuti da je volonterstvo kao jedan od oblika altruističkog ponašanja prepoznato u domaćim istraživanjima, ali se ono rijetko ili gotovo nikada ne povezuje s teorijskim tumačenjima koncepta altruizma. U tom smislu, nadamo se da će ovaj rad pridonijeti zanimanju sociologa, ali i autora iz drugih društvenih disciplina za daljnja teorijska promišljanja i empirijska istraživanja altruističkih ponašanja.

1. POZITIVIZAM I ALTRUIZAM U MISLI AUGUSTEA COMTEA

Comtea se smatra utemeljiteljem pozitivizma³, filozofskog i kulturnog pokreta koji je rođen u Francuskoj u prvoj polovici 19. stoljeća. Karakterizira ga puno povjerenje u rezultate i metodu eksperimentalne znanosti utemeljene na promatranju provjerljivih podataka i usmjerene na funkcionalnu primjenu vlastitih otkrića, gdje je jedini kriterij znanja nepobitna činjenica, ono što je iskustveno potvrđeno. Kroz svoja filozofska⁴ razmišljanja Comte prenosi sustav vrijednosti koji uključuje drugoga, zahvalnost prema ljudskoj povijesti, osjećaj za stvarnost, kontinuitet kulture. U svom kapitalnom djelu *Tečaj pozitivne filozofije* razmatra razvitak čovječanstva kroz tri razvojna stadija: teološko ili fiktivno, metafizičko ili apstraktno i znanstveno ili pozitivno. U teološkom stadiju ljudski duh je usmjeren na istraživanje naravi bića, prvim i zadnjim uzrocima prirodnih fenomena pripisujući to djelovanju nadnaravnih sila (animizam, politeizam, monoteizam), dok se u drugoj, metafizičkoj fazi prirodni fenomeni objašnjavaju na temelju apstraktnih načela (tvar, priroda, esencija, ideje, monade). Tek u posljednjoj pozitivnoj

³ Pojam pozitivno ukazuje na bitno svojstvo moderne filozofije koja je po svojoj naravi predodređena da organizira život, a ne da ga uništi. Usp. A. Conte, *Kurs pozitivne filozofije*, NIO Univerzitetaska riječ, Nikšić, 1989., 26.

⁴ „Istinski filozofski duh sastoji se poput jednostavnog zdravog razuma u poznavanju onoga što jest kako bi se predvidjelo što će biti, kako bi se to poboljšalo koliko god je to moguće.“ A. Comte, *Il catechismo positivista*, Arcane editrice, Roma, 2018., 69.

fazi ljudski razum uviđa nemogućnost stjecanja apsolutnog znanja, odustaje od traženja porijekla i svrhe svemira te sebi kao cilj postavlja razotkrivanje stvarnih zakona pojava i njihovih odnosa⁵. Pozitivizam je prema tome zaključna faza višestoljetne evolucije ljudskoga duha koja je započela u antičko doba. U ovoj fazi društvo i moral analizirani su sa znanstvenoga stajališta kroz promatranje pojava, što nam posljedično omogućuje stvaranje univerzalnih zakona⁶.

Samo je pozitivizam dostojan i istinit jer nas potiče da živimo za druge. Smatra se oblikom posljedičnosti jer ukazuje da je naše djelovanje ispravno ukoliko donosi dobre posljedice za druge. Svodeći ljudsku moralnost na život za druge, pozitivizam se u stvarnosti ograničava na sistematiziranje univerzalnog instinkta, nakon što je uzdigao teorijski duh do društvenog gledišta, nedostupnog teološkim ili metafizičkim sintezama⁷. Shodno tome, svatko tko svojim djelovanjem i životom umnaža broj pozitivnosti u društvu pridonosi napretku civilizacije. Stoga su dva temeljna stupa pozitivizma: altruizam i život u društvu.

Pojam altruizam (neologizam - nova riječ) od samih se svojih početaka veže za Comtea. Prvi put se pojavljuje u njegovom djelu *Katekizam pozitivizma* iz 1854. godine. Etimološki gledano pojam altruizam (*altruisme* na francuskom) dolazi od latinske riječi *alter* što znači *drugi*, a označava nastojanje oko promicanja dobrobiti ili interesa drugih uz žrtvovanje vlastitih⁸, na način da drugi postaje strukturalna potreba osobne egzistencije pojedinca⁹. Prema Com-

⁵ „Pozitivna vjera izravno razotkriva djelotvorne zakone različitih vidljivih pojava, kako unutarnjih tako i vanjskih: to jest, njihove stalne odnose slijeda i sličnosti, koji nam omogućuju predviđanje jednog polazeći od drugoga. Odbacuje, kao radikalno nedostupno i duboko beskorisno, svako istraživanje o takozvanim uzrocima, prvim ili posljednjim, bilo kojeg događaja. U svojim teorijskim koncepcijama uvijek objašnjava kako, a nikada zašto.“ A. Comte, *Il catechismo positivista*, 61.

⁶ „Sustavno proučavanje društva zahtijeva prethodno poznavanje općih zakona života.“ A. Comte, *Il catechismo positivista*, 89.

⁷ Usp. Comte A, *Il catechismo positivista*, 210.

⁸ Usp. *Filozofski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslava Krležje, Zagreb 2012., 24.

⁹ U određenom povijesnom trenutku dolazi do zaokreta u interpretaciji ljudske egzistencije u suvremenoj antropologiji. Čovjeka se shvaća kao biće u odnosu, njegova egzistencija je odnosna egzistencija koja uključuje odnos s drugim. Pojam drugost koristio se u antičkoj i srednjovjekovnoj filozofiji da bi se označilo ono što je suprotnost istovjetnosti, i zato sinonim različitosti (Platon, Aristotel), sinonim onoga što je suprotno jedinstvu, sinonim mnogostrukosti (Platon). U modernoj i suvremenoj filozofiji označava stvarnost koja se ne identificira sa subjektom, nego se u formi pridjeva drugi vidi njegova ograničena uporaba da bi se označio drugi (različit) od ja, onaj koji se pojavljuje kao jednak meni, kao osoba. U egzistencijalističkom govoru drugi označava karakter apsolutne hete-

teu, živjeti za druge nije samo zakon dužnosti nego i zakon sreće koji rigorozno proizlazi iz nepobitne činjenice: živjeti pomoću drugih. Ova dva zakona sažimaju se u jedan. Javni instinkt ih je uvijek težio spojiti, unatoč tome što su ih sve doktrine do sada proglašavale nespojivima i nepomirljivima. Njihova nužna usklađenost izravno proizlazi iz postojanja u prirodi dobronamjernih sklonosti, znanstveno dokazanih, u kojima su uloge srca i duha bolje procijenjene. Moralni sklad temelji se isključivo na altruizmu, koji nam jedini može pružiti najveći intenzitet života. Samo kad se oslobodimo sebičnosti, potpune usmjerenosti na sebe, shvaćamo da nam život za druge pruža¹⁰ jedini način slobodnog razvoja cjelokupnog ljudskog postojanja¹⁰.

Altruizam se uvijek promatra u odnosu prema sebičnosti ili egoističnom ponašanju koje nalaže pojedincu da u donošenju moralnih odluka slijedi vlastiti interes zanemarujući sreću i dobro drugoga. Comte prepoznaje da individua posjeduje altruističnu i egoističnu motivaciju, ne osporava postojanje sebičnih motiva i u pomoći drugima, poticaj za vlastitu korist i vlastito zadovoljstvo, što definira kao egoizam¹¹. Naime, altruističke i sebične sklonosti urođene su čovjeku. Čovjek je socijalno, društveno biće, živi u društvu, uspostavlja odnose, sposoban da voli i mrzi, sposoban dati prednost sebi ili drugima. U istoj osobi živi i sebičnost i altruizam. U kojem omjeru to zavisi od vlastite spontanosti, okruženja, okolnosti života, o afektivnim, intelektualnim i aktivnim sposobnostima svakoga ljudskoga bića. Dok sebičnost pokreće osobni interes i ambiciju koji se prepoznaju kroz ponos, taštinu, potrebu za dominacijom koja nužno degradira vrijednosti, altruizam ostavlja svoje tragove kroz privrženost, štovanje i ljubaznost¹². Prema Comteu, za razvijanje osjećaja socijalibiliteta, odnosno altruizma nasuprot egoizmu najvažnija je obitelj. Altruistični osjećaji najviše vladaju u obiteljskom životu te je stoga obitelj kamen temeljac društvenoga života¹³, ona je „najbolja sredina u kojoj se razvijaju osjećanja altruizma i kooperacije bez kojih se ne može zamisliti ostvarenje društvenosti, poglavito *consensus social*“.¹⁴ Ipak, našoj nesavrše-

rogenosti Bitka ili Transcendencije u odnosu na svaku iskustvenu i mišljenu stvarnost. Usp. A. Akrap, Susret - Otkrivanje bitka, *Služba Božja* 45 (2005.), 1, 7.

¹⁰ Usp. A. Comte, *Il catechismo positivista*, 210-1.

¹¹ C. Daniel Batson, *The altruism question: Toward a social-psychological answer*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, N. J., 1991., 5.

¹² Usp. A. Comte, *Il catechismo positivista*, str. 209- 242.

¹³ Usp. A. Comte, *Il catechismo positivista*, str. 209- 242.

¹⁴ Misao A. Comtea, navedeno prema: Ante Fiamengo, *Saint-Simon i Auguste Comte*. Matica Hrvatska, Zagreb, 1966., 116.

noj prirodi uvijek su potrebni stvarni napori da sebične crte naše osobnosti, koje nam uvjeti postojanja neprestano nameću, podredi društvenosti. Da bi istaknuo primat altruizma nad sebičnosti, prevlast društvenosti, koja okuplja i povezuje, stvara zajedništvo, nad individualnošću koja izolira, odvaja i dijeli, Comte se služi definicijom vrline iz 18. stoljeća koja ima trajnu vrijednost¹⁵. Prema Comteu, naša sebičnost glavni je izvor ljudske nesreće. Istinska sreća prije svega proizlazi iz dostojne podločnosti, jedinog trajnog temelja plemenite i široke djelatnosti. Svako djelovanje u korist društva za pojedinca je izvor sreće. Jedna od temeljnih dogmatskih zasada pozitivizma jest: „Djelovati iz osjećaja i misliti da bi djelovao“. Naše djelovanje mora biti vođeno osjećajem društvenosti i nesebičnosti prema drugima¹⁶. Društvenost mora upravljati individualnim djelovanjem i nadahnjivati društvene politike koje se izražavaju kroz formu življenja za druge.

2. MISAO O ALTRUIZMU KOD DRUGIH KLASIČNIH AUTORA

Osim Comtea i drugi su društveni teoretičari promišljali o altruizmu i egoizmu te utjecaju altruističkih instinkata na društvene strukture i promjene u društvu. Émile Durkheim koji razvija funkcionalistički pristup u sociologiji, dijelom i pod utjecajem Comteova pozitivizma, primarno koristi pojmove altruizam i egoizam da bi objasnio koncept solidarnosti u društvu¹⁷. Pojam altruizam za njega izražava stanje u kojemu „ja“ ne pripada samo sebi, u kojem se ono miješa s nečim drugačijim od sebe, odnosno stanje u kojem je glavna referentna točka njegovog ponašanja smještena izvan njega samoga, to jest u njegovoj skupini, čiji je on dio¹⁸. U svom čuvenom djelu *Samoubojstvo*, iz 1897. godine, suprotstavlja pojam egoizma altruizmu, koji vidi kao ključan u razumijevanju uzroka samoubojstva i društvene solidarnosti u modernim društvima. Dokazuje da fenomen samoubojstva ovisi o dezintegraciji društva, a ne psihičkim karakteristikama pojedinca, tj. da se razlike u stopi samoubojstava ne mogu objasniti individualnim karakteristikama devijantnosti, već društvenom strukturom, posebice društvenim uvjetima; anomijom, egoizmom i altruizmom koji generiraju određeno „naprezanje“

¹⁵ „Osobni trud uloženi za dobrobit drugih“ (raditi na sebi za dobrobit drugih). A. Comte, *Il catechismo positivista*, str. 211- 212.

¹⁶ Usp. A. Comte, *Il catechismo positivista*, 70.

¹⁷ Durkheim razlikuje dva tipa društva; primitivna, koje karakterizira mehanička solidarnost, i moderna društva, koja se temelje na organskoj solidarnosti.

¹⁸ Émile Durkheim, *Samoubojstvo*, BIGZ, Beograd, 1997., 242-243.

društva. Durkheim smatra da je egoizam društveno stanje labilnog normativnog poretka u kojem individue nisu dovoljno integrirane u društvo i društvene norme. Za razliku od egoizma altruizam je stanje u kojem je normativni poredak presnažan, individue su pretjerano integrirane u društvo, što ih u konačnici može potaknuti na čin samoubojstva¹⁹. Razlikuje četiri vrste samoubojstva: egoističko, fatalističko, anomijsko i altruističko. Ovo posljednje, altruističko, karakteristično je za primitivna (tradicionalna) društva u kojima prevladava mehanička solidarnost. Događa se kad je „pojedinaac toliko dobro integriran u društvo da žrtvuje vlastiti život zbog osjećaja dužnosti prema drugima“,²⁰ odnosno pojedinac je na nedovoljnom stupnju razvijene individualizacije, što za posljedicu ima njegovu čvrstu ovisnost o društvu.

Prema društvenom teoretičaru Karlu Marxu individualni interesi bitno su određeni objektivnim društvenim strukturama. Splet društvenih odnosa stvara objektivne strukture nadređenosti i podređenosti koje determiniraju individualne interese. Društvo se dijeli na dvije klase, radnike i kapitaliste, čiji se položaj suštinski razlikuje. Pojedinačni kapitalisti sljedeći svoje pojedinačne interese spontano i nepogrešivo ostvaruju i klasni interes. Nasuprot tome, radnikov položaj je bitno drugačiji. Radnik kao konkurent drugim vlasnicima radne snage slijedeći svoj pojedinačni interes, zapravo pogoršava ukupne uvjete prodaje radne snage na tržištu. Tržišni mehanizam ne omogućuje posredovanje pojedinačnog interesa radnika u klasni interes, nego ga naprotiv onemogućuje²¹. Iz odnosa dviju klasa u otuđujućem i eksploatirajućem kapitalističkom društvu proizlazi egoizam kao nužan oblik ponašanja i dominantna vrijednost. Marx se protivi krutom suprotstavljanju egoizma i altruizma, smatrajući da su jedan i drugi „pod određenim uvjetima nužan oblik nametanja individue“. ²² U kapitalističkom društvu čovjek postaje „rob“ svojih privatnih interesa, vlastitog egoizma i egoizma drugih. Osnovna veza među ljudima i mjera stvari je ekonomska vrijednost, odnosno novac. Kalkuliranost postaje temeljni odnos među ljudima. U takvom sustavu ljudi postaju grabežljivi,

¹⁹ Bryan Turner, *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge University Press, New York, 2006., 136.

²⁰ Mateja Šakić, Samoubojstvo kao društveni problem: rasprava iz sociološke perspektive, *Amalgam* 5 (2011.), 67.

²¹ Harmunt Neuendorff, *Pojam interesa: studija o teorijama društva Hobbesa, Smitha i Marxa*. Informator, Zagreb, 1991., XIII.

²² Slobodan Sadžakov, Egoizam i altruizam, *Filozofska istraživanja* 34 (2014.) 3, 424.

degradirani, bezosjećajni. Iz takvih odnosa, koji su zasnovani na određenom načinu proizvodnje rađa se egoizam i otuđenje²³. Prema Marxu, tek kada ljudi „budu oslobođeni nužnosti kapitalistički strukturirane ekonomske reprodukcije, bit će u mogućnosti, na potpuniji način, djelovati i drugačije, a ne pretežno egoistično“.²⁴

Za razliku od Marxa, filozof i ekonomist Adam Smith vrednuje egoizam kroz pozitivan doprinos društvu u cijelosti. Prema Smithu društveni je poredak omogućen specifičnom moralnom kvalitetom individualnog djelovanja²⁵. Kapitalizam kao racionalni i svrsishodni sustav društvenosti etički je opravdan, kao i egoizam koji posredstvom mehanizma „nevidljive ruke“ donosi prvenstveno pozitivne učinke u društvu²⁶. Na samom početku knjige *Teorija moralnih osjećaja*, iz 1759. godine, navodi da koliko god da je čovjek sebičan, ipak „postoje neki principi u njegovoj prirodi koji ga čine zainteresiranima za dobrobit drugih“, učiniti ih sretnima njegovoj prirodi je nužno, iako nema direktne koristi od toga, osim užitka da tu sreću promatra²⁷. Svaki je pojedinac dakle „obdaren sposobnošću simpatetičkog uživanja u situaciju djelovanja i svrhe drugih aktera.“ Interesno djelovanje individua kao osnova građanskog društva na optimalan način omogućuje integraciju i reprodukciju cjeline, ali i realizaciju egoističkih interesa i pojedinačnih potreba individua²⁸. Prema tome, moralno ponašanje proizlazi i iz brige za sebe, ali i sposobnosti i potrebe čovjeka da sebe zamišlja u položaju drugog. U modernim i složenim društvima afektivne i altruistične veze ne mogu biti izvor društvene kohezije. Dapače, što se više širi područje u kojima se ljudi ponašaju kao trgovci, time raste i opći standard u društvu. „Trgovinsko društvo“ koje se temelji na razvedenoj podijeli rada, koja se pak temelji na „sveprisutnom slijeđenju osobnog interesa od strane što većeg broja ljudi“, posredstvom nevidljive ruke usmjerava povijest prema sve povoljnijem ishodu. Prema Smithu, ovakav konačan ishod nitko nije mogao ni zamisliti niti predvidjeti, on je rezultat djelovanja nevidljive ruke²⁹.

²³ Slobodan Sadžakov, Prevladavanje otuđenja, *Metodički ogleđi: časopis za filozofiju odgoja* 20 (2013.) 2, 57-8.

²⁴ Slobodan Sadžakov, *Egoizam i altruizam*, 424.

²⁵ Harmunt Neuendorff, *Pojam interesa*, XI.

²⁶ Slobodan Sadžakov, *Egoizam i altruizam*, 411.

²⁷ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, Cambridge University Press, 2022., 11.

²⁸ Harmunt Neuendorff, *Pojam interesa*, XI.

²⁹ Usp. Marko Grdešić, Je li Adam Smith konzervativac? Nevidljiva ruka, institucionalni dizajn i društvena hijerarhija, *Politička misao* 53 (2016.) 3, 87-92.

Naposljetku misli kod klasičnih autora spomenimo i koncept kategoričkog imperativa filozofa Imanuela Kanta. Kategorički imperativ jest etički zahtjev da se nešto mora učiniti jer u sebi ima moralno opravdanje pa prema tome i univerzalno značenje. „Uvijek trebam postupati tako da također mogu htjeti da moja maksima postane općim zakonom.“³⁰ U djelu *Zasnivanje metafizike morala* iz 1785. godine prepoznaje (kao i A. Smith) da su mnogi pojedinci tako suosjećajni da bez „ikakvih daljnjih motiva taštine ili osobnog interesa, nalaze unutarne zadovoljstvo u širenju radosti oko sebe“. Međutim, takvi pojedinci zaslužuju samo divljenje, ali ne i naše poštovanje, jer njihova motivacija nema „istinsku moralnu vrijednost“. To je zato što „maksimi“ onoga što rade „nedostaje moralna zasluga takvih postupaka ne iz sklonosti, već iz dužnosti“.³¹ Slijedom navedenog Kant razlikuje legalne radnje od moralnih radnji. Legalne su radnje prvenstveno usmjerene prema najbližima, motivirane su osjećajima, naklonošću, koristi, interesom, slavoljubljem, simpatijom i dr. te izvana odgovaraju moralnim zakonima³². Međutim, moralna je u pravom smislu samo ona radnja koja se čini iz čiste dužnosti, tj. iz poštovanja moralnoga zakona³³.

Klasičnu misao o altruizmu završili smo s konceptom kategoričkog imperativa jer se upravo on prema nekim autorima podudara sa suvremenim konceptom altruizma³⁴. Postavlja se pitanje koji su to u društvu ključni čimbenici i pokretači Kantovih moralnih radnji, tj. altruističkih postupaka prema ne-srodnicima? Jesu li oni oblikovani i posredovani moralnim zakonima, intrinzičnim kvaliteta individue ili strukturama društva? Ova se pitanja teorijski i istraživački razmatraju u okviru sociologije, ali i drugih društvenih znanosti (bihevioralna ekonomija, socijalna psihologija, razvojna psihologija, neuroznanosti i dr.), čije spoznaje su važne i za sociološko razumijevanje altruizma kao društvenog fenomena.

³⁰ Immanuel Kant, *Osnivanje metafizike čudoređa*, Feniks, Zagreb 2003., 20.

³¹ Altruism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/altruism/>. Pristupljeno: 29. 5. 2023.

³² Kant navodi da je, recimo, majčinska ljubav pri spašavanju vlastitoga djeteta nešto legalno, ali ne i moralno jer se iz tog čina ne može nužno izvući zaključak o općoj naravi njezina postupka. Ako je majka spasila vlastito dijete, ne može se tvrditi da bi spašavala i druge osobe, „njen postupak, naime, nije nužno nešto opće“. Slobodan Sadžakov, *Egoizam i altruizam*, 413.

³³ Slobodan Sadžakov, *Egoizam i altruizam*, 413.

³⁴ Jay Weinstein, Creative Altruism: Restoring Sorokin's Applied Sociology, *Journal of Applied Sociology* 17 (2000.) 1, 94.

3. ODREĐENJE ALTRUIZMA U SUVREMENIM TEORIJAMA

Prije teorijskog određenja koncepta nužno je ukazati na razliku u definiciji altruizma i prosocijalnog ponašanja, odnosno altruizma kao podvrste ovog šireg pojma. Naime, prosocijalno ponašanje uključuje širok spektar djelovanja, jedan vid moralnog nastupa koji podrazumijeva društveno poželjna ponašanja³⁵ kojima je u osnovi „dobročinstvo, pomaganje drugima u zadovoljenju njihovih potreba ili otklanjanju teškoća; uključuje blagonaklonost, susretljivost, materijalno pomaganje i moralnu podršku“.³⁶ Različite vrste prosocijalnog ponašanja definiraju se u odnosu na: a) motivaciju koja je u podlozi ponašanja (intrinzične kvalitete čina) i b) proizašle troškove za pružatelja prosocijalnog čina (objektivni troškovi). Iako oba ponašanja, prosocijalno i altruističko, podrazumijevaju dobrobit drugoga, ključna razlika je što prvo *rezultira* dobrobiti drugoga³⁷, dok je altruističko ponašanje *namijenjeno* dobrobiti drugoga³⁸. Također, motiv prosocijalnog ponašanja je neodređen; može biti pozitivan, negativan ili pozitivan i negativan³⁹. Altruizam kao posebna vrsta prosocijalnog ponašanja ima specifičnu motivacijsku podlogu. Tako se primjerice empatijske reakcije pobuđene percipiranom ili zamišljenom nevoljom druge osobe smatraju važnom osnovom altruističkog čina. U pogledu troškova, altruizam nije potaknut očekivanjem i ostvarenjem recipročne koristi iz vanjskih izvora,⁴⁰ društvenim nagradama ili izbjegavanjem izvanjske nelagode ili kazne⁴¹. Ovu osnovnu postavku da altruizam kao akt nije pokrenut anticipacijom nagrade, teoretičari socijalnog učenja nazivaju altruističkim paradoksom. Naime, postavlja se pitanje kako se može pojaviti i održati ponašanje koje nema pozitivnih posljedica za aktera? Jedno od objašnjenja ovog paradoksa je pretpostavka postojanja „nečega iza“ što nagrađuje ponašanje, odnosno unutrašnjeg zadovoljstva ili

³⁵ Ivona Ljevak, Marko Pavlović, Ivo Curić, Marko Romić, Utjecaj religioznosti na prosocijalnost medicinskih sestara Sveučilišne kliničke bolnice Mostar, *Sestrinski glasnik* 23 (2018.) 3, 146.

³⁶ B. Petz, *Psihologijski rječnik*, 378.

³⁷ Ukoliko prosocijalno ponašanje rezultira koristi za primatelja, ali i pružatelja prosocijalnog čina, definira se kao mutualizam. Usp. Samuel Bowles - Herbert Gintis, *A Cooperative Species: Human Reciprocity and Its Evolution*, Princeton University Press, New Jersey, Woodstock, 2011.

³⁸ Usp. Nancy Eisenberg - Paul A. Miller, The relation of empathy to prosocial and related behaviors. *Psychological Bulletin* 101 (1987.) 1, 92.

³⁹ *Isto*.

⁴⁰ B. Petz, *Psihologijski rječnik*, 18, 378.

⁴¹ Usp. Zora Rabotek-Šarić, *Psihologija altruizma*, Alinea, Zagreb, 1995., 14.

samopotkrjepljenja⁴². Shodno navedenom, da bismo definirali, odnosno razlikovali druge oblike prosocijalnog od altruističkog ponašanja, nužno je uzeti u obzir oboje, i motive i posljedice ponašanja.

Različite definicije altruizma uglavnom su suglasne da je altruističko ponašanje poseban oblik pružanja pomoći⁴³, da kao objekt moralnog htijenja i djelovanja određuje boljitak, tj. dobro drugoga⁴⁴. Iako postoje određena neslaganja oko zahtjeva koje neki čin mora zadovoljiti da bi se definirao kao altruizam, većina autora bi se složila da je altruistički čin: 1) dobrovoljan, 2) nastoji povećati dobrobit drugoga, a ne vlastitu, 3) učinjen je s namjerom da se pomogne drugome, te 4) iz njega ne proizlazi očekivanje izvanjskih nagrada⁴⁵. Uz navedene kriterije dio autora navodi i druge nužne elemente u određenju altruizma. Za neke od njih altruističko ponašanje mora sadržavati i element koštanja, tj. podrazumijeva određenu žrtvu ili odricanje kod pružatelja toga čina. Ipak, većina suvremenih teorija predlaže da je u osnovi altruistične motivacije doživljaj empatije, odnosno da je ona najvažniji medijator prosocijalnog ponašanja⁴⁶, a ta je veza izraženija za ponašanja koja su altruistički motivirana. Neki pak autori smatraju da je svako ponašanje koje izaziva dobrobit osobe u nevolji altruistično, bez obzira na motivaciju u pozadini ponašanja,⁴⁷ a različiti su i stavovi suvremenih autora kod pitanja može li se ponašanje koje je motivirano egoističkim motivima definirati kao altruističko.

Utemeljitelj koncepta *kreativni altruizam* Pitirim Sorokin⁴⁸ definira altruizam kao djelovanje koje proizvodi i održava fizičku i/ili

⁴² Usp. Zora Rabotek-Šarić, *Interne determinante altruizma: da li je pomaganje drugima u osnovi egoistično ili altruistično? Radovi* (Sveučilište u Splitu. Filozofski fakultet Zadar. Razdio društvenih znanosti) 24 (1), 86.

⁴³ Usp. Zora Rabotek-Šarić, *Psihologija altruizma*, 14.

⁴⁴ Altruizam. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 29. 5. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=2038>.

⁴⁵ Kieran Healy, *Altruism as an Organizational Problem: The Case of Organ Procurement*. *American Sociological Review* 69 (2004.) 3, 388.

⁴⁶ Pozitivna korelacija između doživljaja empatije i altruizma potvrđena je u brojnim istraživanjima, a doživljaj empatije da bi se zadovoljila potreba drugoga naziva se hipoteza empatija-altruizam. Daniel C. Batson, Bruce D. Duncan, Paula Ackerman, Terese Buckley, Kimberly Birch, *Is Empathic Emotion a Source of Altruistic Motivation*, *Journal of Personality and Social Psychology* 40 (1981.) 2, 290.

⁴⁷ Vidi: Zora Rabotek-Šarić, *Psihologija altruizma*, 49-67.

⁴⁸ P. Sorokin utemeljitelj je *Harvard Research Center in Creative Altruism*. Skovao je termin amitologija (*amitology*), primijenjenu znanost ili umjetnost razvijanja prijateljstva, uzajamne pomoći i ljubavi u individualnim i međugrupnim odnosima. Smatra se inspiracijom za primijenjenu sociologiju, što se još naziva „praktičnom sociologijom“ i „sociologijom na djelu“.

psihičku dobrobit drugih. Ono se formira ljubavlju i empatijom, a u svom ekstremnom obliku može zahtijevati slobodno žrtvovanje sebe za drugoga⁴⁹. Pionirska istraživanje altruizma u okviru sociologije započinje 1940-ih, a većinu svojih istraživačkih napora usmjerava na identificiranje varijabli za buduće formuliranje i testiranje hipoteza⁵⁰. Naglašava da su društvene znanosti, a posebno sociologija, u prošlom stoljeću bile usmjerene na istraživanje negativnih društvenih fenomena⁵¹. U kontekstu „sociologije na djelu“ drži da je znanstveno proučavanje pozitivnih tipova društvenih ponašanja svojevrsan antidot negativnih fenomena naše kulture⁵². Prema Sorokinu kriza zapadne kulture uzrokovana dominacijom individualizma nad solidarnim vezama, koja je uslijedila nakon Drugoga svjetskog rata, može se razriješiti samo putem altruizma u društvu kojem pojedinac nije „izolirani atom, nego vitalni dio kreativne zajednice“.⁵³

4. SUVREMENA RAZMATRANJA I ISTRAŽIVANJA ALTRUIZMA

U proučavanju prosocijalnih ponašanja za sociologiju je od posebnog interesa pitanje kako mehanizmi kao što su a) norme, b) društveni status (reputacija) i c) struktura odnosa (mreže) kontroliraju antisocijalna ponašanja, odnosno potiču pozitivna ponašanja članova društva. Individualni čimbenici nisu ključni za razumijevanje društvenog poretka jer prosocijalno ponašanje i suradnja među pojedincima zahtijeva mehanizme koji su duboko ukorijenjeni u društvenu strukturu. Ovi mehanizmi omogućuju razumijevanje kolektivnih napora u izgradnji i održavanju prosocijalnog ponašanja. Oni ponajprije djeluju tako da sebični interesi pojedinaca budu usklađeni sa ciljevima skupine⁵⁴.

Recentne sociološke teorije, pored vanjskih mehanizama (npr. društvene norme) kao ključnih za razumijevanje prosocijalnog

⁴⁹ Jay Weinstein, Creative Altruism: The Prospects for a Common Humanity in the Age of Globalization, *Journal of Futures Studies* 9 (2004.) 1, 53.

⁵⁰ Kay Louise Bierwiler, *Pitirim Sorokin's research in Altruism*, State University of New York, Albany, 1978., 5.

⁵¹ Emiliana Mangone, Altruistic Relationships, Responsibility, and Sociology: An Attempt at Theoretical Systematization. *The American Sociologist* 53 (2022)., 54.

⁵² Jay Weinstein, *Creative Altruism*, 53.

⁵³ Emiliana Mangone, Pitirim A. Sorokin's contribution to the theory and practice of altruism, *Revue européenne des sciences sociales* 58(2020) 1, 158.

⁵⁴ Brent Simpson - Robb Willer, Beyond Altruism: Sociological Foundations of Cooperation and Prosocial Behavior. *Annual Review of Sociology* 41 (2015.) 1, 102-103.

ponašanja, naglašavaju i važnost društvene konstrukcije značenja. U tom kontekstu sociologinja Mangone smatra da proučavanje različitih altruističkih odnosa i veza (altruizam, solidarnost, suradnja i dr.) mora biti usmjereno na integraciju subjektivnih i objektivnih dimenzija. Element koji sve drži na okupu je interpretacija i izgradnja stvarnosti kroz odnose među pojedincima te između pojedinaca, društva i kulture. Budući da su pojedinci akteri interakcije (u svom svakodnevnom životu i u institucijama) sve ove aspekte treba promatrati kao korelaciju interpretacija, a ne samo kao odgovor na uzrok koji izaziva⁵⁵. Za Mangone altruizam i egoizam su kulturalni objekti, a ne urođene osobine individue, „oni su rezultat društvene konstrukcije stvarnosti ili reprezentacija i interpretacija koje proizlaze iz atribucija značenja“.⁵⁶ Njezina pozicija je u suprotnosti s funkcionalističkom perspektivom (Durkheim) odnosa društva i kulturalnih objekata (altruizam i egoizam) jer kreatori ovih objekata mogu biti individualni i kolektivni subjekti. Kultura i njezini objekti nisu samo proizvod kolektiva, pojedinci kao dio kulture kontinuirano su uključeni u procese socijalizacije i integracije, procese koji su povezani s društvenom konstrukcijom značenja⁵⁷.

Drugi teorijski pristup povezuje koncept altruizma s dominantnim vrijednostima koji uz društvene norme prepoznaje važnost, odnosno povezanost vrijednosnih orijentacija i altruizma⁵⁸. Najpoznatiji konceptualni i istraživački okvir odnosa vrijednosti i ponašanja je Schwartzova teorija univerzalnih vrijednosti⁵⁹ u okviru koje autor nudi i teorijski okvir za razumijevanje prosocijalnih/altruističkih ponašanja. U odnosu na proces koji povezuje potrebe drugoga s namjerom pomaganja, razlikuje tri pristupa u proučavanju prosocijalnog ponašanja: a) emocionalno uzbuđenje/empatija, b) aktivacija društvenih vrijednosti i c) aktivacija osobnih vrijednosti⁶⁰.

⁵⁵ Roberto Cipriani, *The Other*, 18.

⁵⁶ *Isto*, 15.

⁵⁷ *Isto*, 12.

⁵⁸ Luca Gandullia - Paolo Parciasepe - Lidia Siri, Altruism and Structure of Values: An Experimental Investigation, *Journal of Interdisciplinary Economics* 33(2021.) 1, 106.

⁵⁹ Empirijske studije u 65 različitih kultura i 23 zemlje potvrdila su univerzalnost Schwartzova modela vrijednosti, odnosno povezanost vrijednosnih orijentacija i ponašanja. Za razliku od drugih modela u kojima su vrijednosti povezane s društvenim normama, u Schwartzovoj teoriji vrijednosti imaju univerzalnu kvalitetu. Vidi: Luca Gandullia i dr., *Altruism and Structure*, 2021.

⁶⁰ Doslovan prijevod bio bi društvena i osobna očekivanja (*social expectations; self-expectations*), ali u duhu hrvatskog jezika i sociološke znanosti ispravan prijevod su društvene, odnosno osobne vrijednosti i norme.

Utjecaj objektivnih materijalnih troškova na prosocijalno ponašanje također je jedan od pristupa istraživanju, ali, prema Schwartzu, koncept troška ne može objasniti razlog inicijalne aktivacije namjere prosocijalnog ponašanja. Dok je emocionalno uzbuđenje ili empatija kao medijator prosocijalnog ponašanja psihološki konstrukt koji se događa na nesvjesnoj razini, aktivacija društvenih vrijednosti podrazumijeva svjestan proces kognitivne obrade podataka i donošenja odluka. U ovom procesu aktiviraju se društvena očekivanja (norme) koje definiraju prihvatljiva ponašanja usvojena procesom socijalizacije, a ključan motivator aktivacije ponašanja su sankcije, odnosno njihovo izbjegavanje⁶¹.

Treći pristup, aktivacija osobnih vrijednosti, također je rezultat svjesnog procesa kognitivne obrade podataka i donošenja odluka. Ono što ga razlikuje od drugog pristupa jest naglasak na aktivaciju internaliziranih (unutarnjih) vrijednosti i normi kao medijatora prosocijalnog ponašanja. Osobne vrijednosti su osjećaj moralne obveze motivirane unutarnjom strukturom vrijednosti, a aktivirano ponašanje usklađeno je s njom kako bi se očuvalo ili povećalo samopoštovanje i izbjegao osjećaj uznemirenosti. Važno je naglasiti da kao i kod emocionalnog uzbuđenja osobne vrijednosti kao osjećaj moralne obveze nisu nužno svjestan proces, a društvene norme (npr. pravičnost i društvena odgovornost) također mogu utjecati na njihovu aktivaciju (osobnih vrijednosti). Sva tri procesa međusobno se ne isključuju, mogu se odvijati istovremeno i zajedno utjecati na pojavnost i prirodu prosocijalnog ponašanja. Međutim, iako postoji preklapanje između osobnih i društvenih vrijednosti, prema Schwartzu ove druge ne pružaju odgovarajuće objašnjenje individualnih razlika u prosocijalnom ponašanju. Osobne vrijednosti naziva i „normama“, čime želi naglasiti da su naučene ili da proizlaze iz zajedničkih društvenih interakcija, ali su modificirane u povijesti svake individue kao ideali za procjenu i model ponašanja. Osjećaj moralne obveze u specifičnoj situaciji rezultat je „vaganja“ utjecaja akcije na osobne vrijednosti i norme. Što su važnije osobne vrijednosti za vlastitu samoprocjenu u odnosu na akciju, to se javlja jači osjećaj moralne obveze djelovanja⁶².

Stoga su prema Schwartzu za proučavanje koncepta altruizma važne osobne vrijednosti jer je ponašanje altruistično samo onda kada potreba drugog aktivira unutarnju strukturu vrijednosti i normi. Predlaže teoriju utjecaja osobnih vrijednosti na altruistič-

⁶¹ Shalom H. Schwartz, Normative Influences on Altruism. U: Leonard Berkowitz (ur.), *Advances in Experimental Social Psychology* 10, Academic Press, New York, 1977., 223-225.

⁶² *Isto*, 226-9.

ko ponašanje na temelju pretpostavki obveze, aktivacije i obrane te postavlja tri teze. Prvo, altruističko ponašanje je pod utjecajem intenziteta moralne obveze u poduzimanju altruističkog čina. Drugo, osjećaj moralne obveze u određenoj situaciji potaknut je aktivacijom kognitivne strukture normi i vrijednosti. I zadnje, osjećaj moralne obveze može biti neutraliziran pod utjecajem obrana, odnosno umanjnjem osjećaja odgovornosti za djelovanje. Ove pretpostavke o odnosu osobnih vrijednosti (normi) i ponašanja vrijede za sva ponašanja motivirana osjećajem moralne obveze. Međutim, kao što je prethodno rečeno, prema Schwartzu altruističko ponašanje samo je ono kada se uspostavi veza između osjećaja moralne obveze, normi i vrijednosti za ponašanje koje donosi dobrobit drugome⁶³. Na temelju pretpostavki aktivacije, obveze i obrane Schwartz postavlja procesualni model koji prethodi altruističkom ponašanju (vidi Prikaz 1). Model pretpostavlja uređeni slijed aktivacije osjećaja obveze i moguće obrane, odnosno model procesa inicijalnog prepoznavanja potrebe drugog do aktivacije normativne strukture i generiranja osjećaja moralne obveze do eventualne akcije.

Prikaz 1. Procesualni model aktivacije moralne obveze do altruističkog ponašanja⁶⁴

- I. *Faza aktivacije: prepoznavanje potrebe drugoga i odgovornost*
 1. Svjesnost da je druga osoba u potrebi
 2. Percepcija da akcija može riješiti tu potrebu
 3. Prepoznavanje svoje sposobnosti da pomognemo
 4. Prihvatanje odgovornosti za akciju
- II. *Faza obveze: norme i generiranje osjećaja moralne obveze*
 5. Aktivacija postojećih ili situacijski konstruiranih normi
- III. *Faza obrane: procjena, evaluacija, ponovna procjena potencijalnih odgovora*
 6. Procjena troškova i evaluacija mogućih ishoda
(Iduća dva koraka mogu se izbjeći ako odgovor jasno balansira troškove u ovom koraku. Ako ne, bit će određenih ponavljanja sljedeća dva koraka)
 7. Ponovna procjena i redefiniranje situacije negiranjem:
 - a) stanja potrebe (realnost, ozbiljnost)
 - b) odgovornosti da se odgovori na potrebu
 - c) pogodnost normi aktiviranih do sada ili od strane drugih
 8. Ponavljanja ranijih koraka u smislu ponovne procjene
- IV. *Faza odgovora*
 9. Akcija ili izostanak akcije

⁶³ Isto, 227.

⁶⁴ Isto, 240.

Naposljetku prikazat ćemo prijedlog šest različitih pristupa proučavanju altruizma; evolucijski, racionalistički, individualni, situacijski, strukturalni i institucionalni, koji u svom radu predlažu autori Wittek i Bekkers (2015.)⁶⁵.

Istraživači *evolucijskog* i *racionalističkog* pristupa (teorije racionalnog izbora) prosocijalna ponašanja u većini slučajeva karakteriziraju kao mutualizam, a ne altruizam. Za evolucijski pristup prosocijalno ponašanje prema genetski bliskim srodnicima rezultat je prirodne selekcije⁶⁶. Racionalistički pristup pak nastoji razumjeti zašto sebični pojedinci sudjeluju u prosocijalnom ponašanju. Razlog tome vide u međuovisnom odnosu pružatelja i primatelja prosocijalnog ponašanja kojem je cilj stjecanje ili zajednička proizvodnja vrijednih dobara ili usluga⁶⁷. *Institucionalni pristupi* istraživanja naglašavaju važnost formalnih pravila ili neformalnih normi i zajedničkih uvjerenja. Prosocijalna ponašanja duboko su ukorijenjena u kulturu, vjerovanja, vrijednosti i identitet društva. Najvažniji čimbenici za poticanje prosocijalnih ponašanja su: a) norma reciprociteta⁶⁸ kao temeljna karakteristika svih ljudskih kultura, b) učenje i socijalizacija i c) zajednički društveni identitet koji promovira lojalnost i obveze prema drugim članovima društva, a time i prosocijalna ponašanja⁶⁹. *Strukturni pristupi* podrazumijevaju dva pravca istraživanja: a) društvene dileme i b) društvene mreže. Istraživanja društvenih dilema razmatraju strukturalne aspekte suradnje ukazujući na utjecaj dva bitna strukturalna uvjeta: negativnu međuovisnost i proporciju skupine. Prvi uvjet, negativna međuovisnost, stvara društvene dileme (npr. zatvorenikova dilema⁷⁰). Drugo, povećanjem veličine skupine smanjuje se utjecaj pojedinačnih

⁶⁵ Rafael Wittek - René Bekkers, The sociology of prosocial behavior and altruism. U: J. D. Wright (ur.) *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Elsevier, 2015., 579-583.

⁶⁶ Evolucijski pristup započinje s Darwinovom teorijom u kojoj se altruizam kao paradoks, neadaptivno obilježje prirodne selekcije razrješava uvođenjem koncepta grupe selekcije. Teorija pretpostavlja da će bilo koja skupina altruista imati selektivne prednosti od bilo koje skupine egoista. Usp. Bracanović, T. (2006). Evolucijska etika: tradicija i suvremenost. *Bogoslovska smotra* 76 (4), 986-987.

⁶⁷ Rafael Wittek - René Bekkers, *The sociology of prosocial behavior*, 580.

⁶⁸ Norma reciprociteta znači da će primatelji prosocijalnog akta u budućnosti biti skloniji prosocijalnom ponašanju.

⁶⁹ Rafael Wittek - René Bekkers, *Altruism and Prosocial Behavior*, 581.

⁷⁰ Zatvorenikova dilema vrsta je teorije igara koja se primjenjuje u situacijama s nedostatnim informacijama i ograničenim brojem aktera. Njome se nastoji pokazati paradoks prema kojemu slijeđenje vlastitog interesa donosi krajnji rezultat koji je nepovoljan za obje strane. Vidi: Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

doprinosu na kolektivno dobro. Manja skupina smatra se idealnom za suradnju zato što podrazumijeva česte osobne kontakte (licem-u-lice) i potiče poštivanje društvenih normi. Drugi pravac, istraživanje društvenih mreža, proučava kako ponovljene interakcije stimuliraju prosocijalno ponašanje individua. Istraživanja ukazuju da je prosocijalno ponašanje vjerojatnije ako sudionici imaju povijest pretходnih razmjena i veće izgleda za buduće interakcije i razmjene⁷¹. *Situacijski pristupi* „okidače“ prosocijalnog ponašanja vide u moći vanjskih znakova kojima je individua u određenom trenutku izložena. Prema teoriji uokvirenih ciljeva (*goal framing theory*) čak i suptilni vanjski znakovi mogu imati snažan učinak na aktiviranje središnjeg cilja ponašanja (i drugih sporednih u pozadini glavnog cilja) koji u prvi plan potiču normativne, hedonističke ili interesne motivacije u pozadini. Na primjer, niz terenskih istraživanja hipoteze razbijenih prozora (*broken windows hypothesis*)⁷² dokazalo je da prosocijalno ponašanje opada u okruženju u kojem su individue izložene vidljivim znakovima kršenja pravila od strane drugih pojedinaca. Posljednji, pristup *individualnih razlika*, predlaže da bez obzira na specifičan institucionalni ili situacijski kontekst suradnja pojedinaca ovisi o individualnim predispozicijama ili osobinama ličnosti. Primjerice, eksperimenti u igrama zatvorenikove dileme pokazali su da će pojedinci s visokim unutaršnjim lokusom kontrole, visoko senzibilni i samokritični, djelovati prosocijalnije. Stoga, iako su suočeni s istim situacijskim i institucionalnim okruženjem, ipak postoji mnogo varijacija među pojedincima s obzirom na njihovu sklonost prosocijalnom djelovanju⁷³.

5. AUTENTIČNI I NEAUTENTIČNI ALTRUIZAM, BITNO ZA SOCIOLOGIJU?

Osim različitih pristupa u istraživanju altruizma suvremena znanost nastoji diferencirati i različite tipove altruista i njihove motivacije u pozadini ponašanja. Iako cilj sociologije nije otkrivanje pozadinskih psiholoških mehanizama, može biti zainteresirana za

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 29. 5. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66955>>.

⁷¹ Rafael Wittek - René Bekkers, *Altruism and Prosocial Behavior*, 581.

⁷² Koncept su 1982. predložili James Q. Wilson i George Kelling. U kriminologiji teorija razbijenih prozora kaže da vidljivi znakovi kriminala, antisocijalno ponašanje i građanski nered stvaraju urbano okruženje koje potiče daljnji kriminal i nered, uključujući teška kaznena djela.

⁷³ *Isto*, 581.

otkrivanje društvenih mehanizama koji motiviraju aktivaciju individualnih altruističkih i/ili egoističnih karakteristika koje imaju potencijal kolektivnog društvenog djelovanja. Čini se da se pozitivna društvena procjena nekog altruističkog čina umanjuje otkrivanjem egoističke motivacije u pozadini ponašanja. Vidljivi učinak nekog moralnog djelovanja, u ovom slučaju altruističkoga, predstavlja samo dio moralnog fenomena. Uz motive i konkretna djela sastavni dio moralnoga fenomena je i moralno vrednovanje čina, odnosno prosudba drugih o „djelovanju koje im je učinjenom radnjom postalo prezentno“.⁷⁴

Egoistički motivirana altruistična djela ne moraju nužno biti aktivirana stjecanjem opipljive materijalne dobiti. Ona mogu biti motivirana potrebom smanjenja osobne uznemirenosti promatranjem druge osobe u nevolji⁷⁵. Znanstvenici poput Daniela Batsona zainteresirani su upravo za istraživanje različitih motivacija u pozadini altruističkog ponašanja. Iako je prema njemu empatija ključan motivator altruističkog ponašanja, s čime se slaže većina znanstvenika, empatička motivacija može biti potaknuta postizanjem različitih ciljeva: a) osobnom ili društvenom nagradom, b) željom da se izbjegne kazna i c) umanjnjem vlastite tjeskobe zbog doživljaja empatije. U svom kasnijem radu Batson naglašava složenost ne samo motivacije i ciljeva nego i emocionalnih iskustava u odnosu s drugima (egoistično - razmišljanje o sebi, altruistično - razmišljanje o drugima, kolektivističko - razmišljanje o vlastitoj pripadnosti te principalizam - razmišljanje o principima, vrijednostima kao referentnim točkama)⁷⁶. Ono što je bitno za sociologiju jest da u ovom unaprijeđenom modelu Batson prepoznaje i društveni okvir (kolektivizam) i moral (principalizam) kao motive altruističkog ponašanja s pripadajućim ciljevima i pratećim emocijama. U tom smislu, njegova teorija ili barem njezini određeni elementi mogu biti korisna teorijska polazišta u sociološkim istraživanjima (vidi Tablicu 1).

Osim teorije socijalnog psihologa Batsona sociolozi u istraživanjima različitih tipova altruista primjenjuju i ekonomsku teoriju neautentičnog altruizma (*worm glow giving theory*) Jamesa Andreonija, koja s obzirom na motivaciju u ponašanju razlikuje tri tipa altruista: autentični altruist, čisti egoist i neautentični altruist⁷⁷. U

⁷⁴ Slobodan Sadžakov, *Egoizam i altruizam*, 419.

⁷⁵ Zora Rabotek-Šarić, *Interne determinante altruizma*, 91.

⁷⁶ Roberto Cipriani, *The Other*, 16.

⁷⁷ U bihevioralnoj ekonomiji teorija se koristi u istraživanjima spremnosti za doniranje humanitarnim organizacijama, pri čemu je bitan odnos privatnog i javnog dobra. Autentični altruist (*pure altruist*) brine samo o ukupnoj razini javnog

Tablica 1. Ciljevi, emocije, snage i slabosti četiri motiva za dobrobit drugih pojedinaca i društva u cjelini⁷⁸

Motiv	Krajnji cilj	Uključene emocije	Snage	Slabosti
Egoizam	Povećati vlastitu dobrobit	Mnoge, uključujući bol, uznemirenost, nelagodna, strah, tjeskoba, sram, krivnja, zadovoljstvo, priznanje, ponos i dr.	Mnogi oblici; snažan; lako se uzbuđuje; jaka emocionalna osnova u užitku-boli	Koristi drugima, bilo pojedincima bilo društvu u cjelini, odnosi se na egoističku motivaciju samo kao instrumentalno sredstvo ili nenamjernu posljedicu
Altruizam	Povećati dobrobit jednog ili više drugih pojedinaca	Empatijska zabrinutost, naklonost, suosjećajnost, nježnost, empatička uznemirenost, empatična ljutnja i dr.	Snazan; usmjerenost na dobrobit drugih kao krajnji cilj; može se generalizirati na druge skupine; jaka emocionalna osnova u empatijskoj zabrinutosti	Empatički altruizam ograničen je na pojedince prema kojima se osjeća empatija; dobrobit društva u cjelini odnosi se na altruističku motivaciju samo kao instrumentalno sredstvo ili nenamjernu posljedicu

dobra. Ne zanima ga izvor ili način financiranja, donirat će samo ako se s time povećava ukupan iznos doniranih sredstava. Čisti egoist (*pure warm-glow giver*) brine isključivo o vlastitoj dobrobiti. Potrebite donacije nisu u fokus njegovu čina, nego mišljenje o sebi i mišljenje drugih o njemu. Za razliku od egoista, neautentični altruist (*impure altruist*) osim što se brine za vlastitu dobrobit zainteresiran je i za ukupnu razinu javnog dobra. Njihova donacija nije potpuno istisnuta tuđim davanjima. Usp. Luca Gandullia, *Altruism and Structure*, 106.

⁷⁸ Roberto Cipriani, *The Other*, 17.

Motiv	Krajnji cilj	Uključene emocije	Snage	Slabosti
Kolektivismizam	Povećati dobrobit skupine ili kolektiva	Grupni ponos, duh, lojalnost, domoljublje, kolektivni sram, kolektivna krivnja i dr.	Snazan; usmjerenost na dobrobit skupine kao krajnji cilj; snažna emocionalna osnova u grupnom ponosu, odanosti, domoljublju i sl.	Ograničen na skupinu; dobrobit pojedinca u potrebi povezana je s kolektivističkom motivacijom samo kao instrumentalno sredstvo ili nenamjerna posljedica
Principijizam	Poštivanje moralnih načela (npr. pravda, najveće dobro, ne učiniti zlo)	Gađenje, ljutnja zbog kršenja načela; mogući moralni bijes zbog kršenja suprotstavljenih principa	Usmjeren prema univerzalnom i nepristranom dobru	Moralna načela su apstraktna i raznolika; konfliktna moralna motivacija podložna je iskrivljenju; moguće slabost su previd, racionalizacija i samoobmana; nedostaje jaka emocionalna baza; doživljava se kao motivacijsko „trebati“, a ne „željeti“

osnovi teorije je emocionalno zadovoljstvo/nagrada kao motivator i posljedice koje individua osjeća nakon altruističkog čina. Pojedinci mogu osjetiti emocionalno zadovoljstvo (*warm glow*) kada se ponašaju altruistično, pri čemu postoji kombinacija egoističkog aspekta

s altruističkom motivacijom. Prema ovoj teoriji pojedinac je zapravo motiviran egoističkim motivom vlastitog zadovoljstva, što autor naziva neautentični altruizam⁷⁹. U otkrivanju motivacije u pozadini altruističkog čina suvremena istraživanja najčešće koriste pristup eksperimentalnih istraživanja u kojima je moguća kontrola i manipulacija varijablama⁸⁰. Jedan primjer takvog istraživanja je *online* eksperiment diktatorske igre (*dictator game*), u kojem su autori istraživali različite profile donatora u odnosu na njihove vrijednosne orijentacije. Istraživanje je primijenilo okvir teorije neautentičnog altruizma i Schwartzova modela univerzalnih vrijednosti. Rezultati istraživanja pokazali su da se donatori i ne-donatori razlikuju s obzirom na vrijednosne orijentacije. Svi tipovi donatora (autentični, neautentični altruisti i egoisti) za razliku od ne-donatora iskazuju veću važnost odnosa s drugima, a identificiranje s normama i stavovima zajednice i osjećaj pripadnosti skupini može ih potaknuti na altruističko djelovanje. S druge strane, ne-donatori nemaju motivaciju za doniranje. Oni nisu zainteresirani za poštivanje normi društva, pa su i vrijednosti; dobrohotnost, univerzalizam, konformizam, tradicija i vlastito-odricanje kod njih značajno niži u odnosu na donatore⁸¹.

ZAKLJUČAK

Auguste Comte, utemeljitelj sociologije i pozitivizma kao filozofskog i kulturnog pokreta usmjerava razumijevanje i istraživanje društvenih pojava prema idealima prirodnih znanosti. Smatra da su zakoni društvene stvarnosti nepromjenjivi te predstavljaju prirodne odnose interakcije koji postoje prije bilo kakve društvene razlike. Prema Comteu, tek posljednja razvojna faza društva, ona koju naziva znanstvenom ili pozitivnom, dostojna je jer nas potiče da živimo za druge. Naše djelovanje je ispravno ako donosi dobre posljedice za drugoga. Živjeti za drugoga nije samo zakon dužnosti nego i zakon sreće, a moralni sklad koji se temelji na altruizmu jedini je koji nam može pružiti najveći intenzitet života. Za razliku od Comtea, za kojeg je sebičnost glavni izvor ljudske nesreće, A. Smith pozitivno vrednuje egoizam i egoističke interese pojedinaca

⁷⁹ Luca Gandullia, *Altruism and Structure*, 104-106.

⁸⁰ Za primjere eksperimentalnih istraživanja altruizma vidi James Andreoni - William T. Harbaugh - Lise Vesterlund. Altruism in experiments. u: Steven N. Durlauf - Lawrence E. Blume (ur.), *Behavioural and Experimental Economics. The New Palgrave Economics Collection*. Palgrave Macmillan, London, 2010.

⁸¹ Luca Gandullia, *Altruism and Structure*, 206.

koji posredstvom mehanizma nevidljive ruke pridonose ponajprije pozitivnim društvenim učincima. Smith drži da moralno ponašanje proizlazi iz brige za sebe, ali i sposobnosti i potrebe čovjeka da posredstvom psihičkog mehanizma simpatije suosjeća i uživljava se u afekte drugih pojedinaca. K. Marx pak negativno vrednuje egoizam kao nužan oblik ponašanja i dominantnu vrijednost u otuđujućem kapitalizmu. Prema njemu, tek kad ljudi budu oslobođeni nužnosti kapitalističke strukture, bit će u mogućnosti djelovati ne pretežno egoistično. Za razliku od Marxa, filozofkinja A. Rand vidi kapitalizam kao idealan društveni sustav u kojem pojedinac može ostvariti svoje individualne egoističke interese kao najvišu moralnu vrijednost. U svojoj filozofiji objektivizma bitno reducira zakon moralne obveze na pojedinca čija je dužnost da ostvari svoj najviši potencijal realizacijom vlastitih egoističkih interesa. Zagovara najviši stupanj individualizacije jer je promicanje altruizma u društvu za nju nemoralna kategorija. Njezinu filozofiju možemo na neki način povezati s teorijom samoubojstva sociologa Ę. Durkheima. Naime, uzrok jednog od tipova samoubojstva, onog altruističkog, upravo je nizak stupanj individualizacije pojedinca koji je pretjerano ovisan o društvu, te stoga spreman žrtvovati svoj život za drugoga ili veće dobro. Upravo u takvom niskom stupnju individualizacije naročito u totalitarnim sustavima A. Rand vidi opasnost u promicanju društvenih ideologija.

Iako suvremene teorije altruizma prepoznaju empatiju kao bitan motivator prosocijalnih ponašanja, Immanuel Kant, čiji se kategorički imperativ prema suvremenim autorima podudara s konceptom altruizma, altruistička djela potaknuta osjećajima smatra predmetom divljenja, ali ne i poštovanja. Razlikuje legalne radnje od moralnih radnji, a samo ove druge zaslužuju poštovanje jer proizlaze iz dužnosti, tj. poštivanja moralnog zakona. Ipak, suvremena istraživanja dokazuju da altruizam u bitnom uključuje empatiju kao specifičnu motivacijsku podlogu ponašanja, zbog čega autori razlikuju altruizam od drugih vrsta prosocijalnih ponašanja. Većina njih se slaže da je altruistički čin dobrovoljno poduzet s namjerom da se pomogne drugome bez očekivanja izvanjskih nagrada. Uz navedeno, neki pak ističu da je jedan od nužnih elemenata altruističkog ponašanja i element koštanja, koji podrazumijeva određenu žrtvu ili gubitak kod pružatelja tog čina.

U kontekstu socioloških istraživanja, uvažavajući spoznaje o altruizmu iz srodnih znanstvenih disciplina, sociologiju pak zanima na koji način društveni mehanizmi, kao što su društvene norme, institucije i strukture, kontroliraju antisocijalna i potiču prosoci-

jalna ponašanja. Pristupi koji nisu sistemski polaze od istraživanja društvene konstrukcije značenja, odnosno integracije subjektivnih i objektivnih dimenzija altruizma. Jedna od empirijskih potvrđenih teorija koja se pokazala važna za predviđanje altruističkih ponašanja je Schwartzova teorija univerzalnih vrijednosti. Iako se ne radi o sociološkoj teoriji, prepoznata je kao vrijedna i u području sociologije jer prema dosadašnjim empirijskim nalazima nadilazi kulturološke barijere u dokazivanju povezanosti dominantnih vrijednosti i ponašanja. Iako za sociologiju nije primarno otkrivanje psiholoških mehanizama i (ne)autentičnih motivacija u podlozi altruističkog čina, ona ipak uzima u obzir spoznaje iz srodnih znanosti (npr. socijalna psihologija i ekonomija) u operacionalizaciji varijabli i istraživačkim nacrtima istraživanja altruizma. Iz tog razloga primarni cilj ovog rada je bio širi teorijski obuhvat altruizma i poticaj za daljnji rad na operacionalizaciji koncepta za sociološka istraživanja. Za buduća razmatranja o altruizmu, koja bi bila korisna za sociologiju, preporučujemo detaljniju raspravu o autentičnom i neautentičnom altruizmu. Svakako, zanimljivo bi bilo i sa sociološkog stajališta podrobnije istražiti tezu o altruizmu kao „negativnom sistemskom“ društvenom fenomenu.

ALTRUISM: PHILOSOPHICAL ROOTS AND APPLICATION IN SOCIOLOGY

Summary

From the law of duty and happiness in the positive philosophy of Auguste Comte to altruism as true evil in the objectivist philosophy of Ayn Rand, altruism as a concept has preoccupied and continues to preoccupy the attention of researchers of other scientific disciplines. Although Comte, the founder of sociology, coined the term altruism, it was outside mainstream sociology until the middle of the 20th century. There are multiple reasons. Primarily, major social changes during the 19th and 20th centuries significantly determined the direction of development of the main sociological theories, focusing on structural phenomena and negative aspects of society. Another important reason would be some difficulties in operationalizing the construct of altruism in terms of sociology, which is interested in discovering the external, social aspects of the phenomenon. We begin this paper with the concept of altruism in the thoughts of A. Comte and other classical authors. The second part

of the paper is devoted to the contemporary theoretical definition and distinction of altruism from other forms of prosocial behaviour. We also present the main research perspectives of the concept in sociology and other related sciences. In conclusion, we summarize the theoretical contributions and indicate the possible elaborations of altruism at the theoretical and research level.

Keywords: altruism, positivism, egoism, prosocial behaviour, empathy